

УДК 910.26 + 911.53

ЕТАПИ АНТРОПОГЕНІЗАЦІЇ РЕГІОНУ БУКОВИНСЬКИХ КАРПАТ: ЧИННИКИ, ЗАКОНОМІРНОСТІ, РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ

Коржик В.П.

м. Чернівці

В історико-географічному процесі на території Буковинських Карпат на підставі аналізу багатьох інформаційних систем і реальних ландшафтних наслідків автор виділяє 4 етапи антропогенізації середовища. На відміну від рівнинних регіонів активне освоєння і перетворення ландшафтів тут розпочалось лише з кінця XVIII ст. Нинішня структура природно-антропогенних ландшафтів сформувалась наприкінці XIX ст., проте в цьому четвертому етапі глибина змін і відповідних екологічних наслідків є найбільш суттєвими. Основний чинник змін – трансформація рослинного покриву і збільшення чисельності населення. Нині констатуються ознаки переходу до п'ятого етапу - оптимізації природокористування і стабілізації ландшафтів відповідно до загальноєвропейської практики.

Ключові слова: Буковинські Карпати, етапи антропогенізації, ландшафтна структура.

Постановка проблеми. Посилення в останні часи уваги до природних катаклізмів, спровокованих недалекоглядною людською політикою природокористування, зокрема прояв катастрофічних повеней у Карпатському регіоні в 1998, 2008, 2010 роках, примушує дослідників звертатись до проблем вивчення причин незадовільного екологічного стану довкілля, формування пропозицій по застосуванню превентивних заходів. В той же час розробка і реалізація Схем раціонального природокористування немислима без дослідження напрямків і темпів розвитку природно-антропогенного середовища. З появою людини соціальної ландшафтна оболонка вступила в якісно новий етап своєї еволюції, який, з огляду на всезростаючу взаємодію природних та етносоціоекономічних підсистем, набуває ознак специфічного процесу антропогенізації, або, історико-географічного процесу [9, 10] - об'єкту дослідження історичної географії [1, 2, 13], що призводить до формування нової реалії - соціоприродної цілісності (СПЦ). Історичний процес відбувається у конкретному природному середовищі, яке визначає характер, напрямки та інтенсивність традиційного для нього природокористування, безпосередньо та опосередковано впливає на формування конкретного етносу і його світоглядного менталітету. При цьому постійно змінюване середовище безперервно висуває нові детермінанти до людини біологічної і соціальної, примушуючи коригувати свою діяльність і адаптуватись психічно. Тому всі історичні ретроспективні побудови, відірвані від конкретного природничого фону, грішать помилками, деколи прикрими.

Метою і завданнями статті є виявлення етапності історико-географічного процесу у гірських регіонах Буковини на підставі формування і спряженого використання інформаційної бази із застосуванням спеціалізованого методичного апарату.

Основна частина. Історико-географічний процес має хвилеподібний характер і складається з чергування етапів посилення соціоекономічної

активності та послаблення перетворюючої діяльності людини, ренатуралізації ландшафтів [7]. Для дослідження цього феномену важливим є виявлення і формування інформаційної бази, достатньої для аналізу, синтезу і інтеграції знання, а також відповідний розвиток методологічного - методичної бази.

В працях багатьох історико-географів радянського та пост-радянського простору (К.К.Марков, В.С.Жекулін, Л.І.Воропай, М.О.Куниця, Л.Л.Полевой, В.П.Коржик, В.І.Левицький, П.Д.Підгородецький, С.В.Трохимчук, М.В.Крилов, С.П.Романчук, Ю.О.Дмитрук, В.М.Пашенко, Г.І.Денисик, І.П.Ковальчук, Ю.Г.Тютюнник, А.В.Бережной, В.П.Круль, Д.Д.Гурова, Н.П.Веприк, Н.Б.Таранова та ін.) в різній мірі глибини розглянуті і проаналізовані різноманітні інформаційні системи (ІС), розроблені певні методи. Найбільш повно власне методи історико-географічних досліджень IV – II тисячоліть до Р.Х. на прикладі Середнього Придніпров'я викладені у дисертації та працях С.П.Романчука [15], Північної Буковини у працях Л.І.Воропай та В.П.Коржика [1, 2, 6, 7], а спектр наукових напрямків в сфері історичної географії та методів за філософськими, загальнонауковими, конкретно-науковими та міждисциплінарними групами (а в їх складі – підгруп і видів) ретельно розроблений І.П.Ковальчуком [5] та В.П.Коржиком [11]. Кожна ІС вимагає відпрацювання відповідних методів у світлі застосування постнекласичної методології і нагальних запитів практики подальшого розвитку суспільства [13].

До загальноновживаних методів слід віднести комплексний (сполучний, діахронічний, інтеграційний) аналіз і синтез різних інформаційних систем з використанням оцінки реальних екологічних умов кожного з історичних етапів. Найбільш дієвим є метод історико-географічних хронологічних зрізів на характерні етапи взаємодії природи і суспільства [2, 7], доповнюваний картографічним [1, 7].

Використання принципів актуалізму і екологічної оцінки будь-якої ситуації дозволяє позбутись вад зверхнього ставлення сучасних дослідників до інтелекту і життєвого досвіду наших предків, наближає наші теоретичні уявлення до прози буденної життєдіяльності попередників в конкретних природничо-соціально-історичних умовах, сприяє можливості наблизитись до розуміння реальної картини коеволуційного розвитку природи і суспільства. Важливим є оцінка достатності і повноцінності ресурсно-продовольчої бази, без якої неможливе життя людини взагалі.

Теоретичною основою будь-яких серйозних історико-географічних досліджень є концепція ландшафтно-господарських систем доіндустріального періоду типу «населення - господарство - ландшафт», найнижчою ланкою в ієрархії якої є система локального природокористування (7), або елементарна ландшафтно-господарська система - ЄЛГС (15), в якій організаційним центром є окремий населений пункт з прив'язаним до нього набором угідь. Вибіркове освоєння території і антропогенна трансформація ландшафтів, найпристосованіших до традиційних форм господарювання, зумовлює відповідність між ландшафтною структурою природокористування, структурою розселення і кількістю населення.

Для гірських регіонів Буковини чутливим і своєрідним красномовним індикатором змін тенденцій в еволюції природної та антропогенної складових є лісистість. Ступінь лісистості, розповсюдження і порідно-віковий склад деревостанів є функцією антропогенізації ландшафтів регіону і тісно корелюється із ступенем освоєності, під якою розуміємо співвідношення різних видів угідь з огляду на глибину антропогенної змінності компонентів та геосистеми в цілому. Нагадаємо, що інваріантними ландшафтами для цього регіону є гірсько-лісові, які функціонують в оптимальних умовах, а у вершинних частинах середньогір'їв фрагментарно зустрічались лучно-субальпійські. Ступінь антропогенної перетвореності (як більш інтегративний показник) ландшафтів в межах фізико-географічних районів Буковини підраховувався нами за прийнятою методикою (К.Г.Гофман, П.Г.Шищенко, 1988, з нашими доповненнями) [7].

Нарешті, для розуміння тенденцій розвитку природної складової соціо-природної цілісності необхідно враховувати кліматичні чинники, характерні для субатлантичної помірно вологої і теплої фази голоцену, модифіковані подіями відповідних субфаз 1800-річного «циклу Шнітнікова».

Автором проведені історико-географічні дослідження еволюції природно-антропогенного середовища краю починаючи з доагрикультурного

періоду (V тисячоліття до н.е.), виявлені деякі особливості динаміки та взаємодії вищезгаданих підсистем. Проте її характер у гірській частині Чернівецької області значно відрізнявся від подій у рівнинних та підгірних регіонах, де нами виявлено декілька етапів, пов'язаних з пульсуючим, циклічним характером дії антропогенних чинників та природними циклічно-еволюційними змінами середовища. Найважливішим чинником зменшення лісистості став розвиток сільського господарства, передусім пасовищного скотарства.

У порівнянні з рештою регіонів краю Буковинські Карпати є зоною відносно недавнього господарського освоєння. Перші документальні згадки про поселення відносяться до XV-XVI століть (м.Вижниця - 1450р., с.Розтоки - 1500р., хоча колонізація власне гірських районів розпочалась, судячи з історичних колізій в рівнинній частині, з XIII ст. після монголо-татарської навали. Решта сіл з'являється протягом XVI – XVIII ст., а поширення полонино - хуторського заселення відбувалось вже у XIX ст. [6].

Чи були заселені Буковинські Карпати раніше? На це деяку відповідь може дати аналіз археологічних знахідок та топонімії. Матеріальних слідів активного і постійного перебування людини тих часів в гірських районах поки що не знайдено, і навряд чи це трапиться у майбутньому. В цей час Буковинські Карпати як суцільно заліснені і важкодоступні практично не були заселені і вважались „нічийними” горами. Наявність фракійських та, можливо, іллірійських топонімів свідчить про дослов'янську їх колонізацію, але непостійну і скороминущу. За часів слов'янських князівств Карпати називались Угорськими, а угорці називали гори Руськими, тобто русинськими, слов'янськими, що доводить їх «дикість». Проте Карпатський хребет був транзитно проникний вздовж основних річок та через доступні перевали, на що вказують знахідки наприкінці XIX ст. кладів монет римських часів у с.Селятин та в 1897 році в Сторонці-Путилові (нині - Путила) на давньому транскарпатському шляху [18] і у сусідньому Покутті, а також історичні перипетії середньовіччя, пов'язані з регулярними військовими діями і пересуваннями армій різних державних утворень. На перебування людини у середньогір'ях свідчать нечисленні дослов'янські романські (волоські) ороніми, які зустрічаються не лише у Буковинському секторі Карпат, але й далі на захід до витоків Стрия (Ротундул, Лунгул, Мегура, ряд вершин на Чорногорському пасмі). Отже, перший, дослов'янський етап практично не залишив по собі будь-яких суттєвих слідів і не позначився на структурі рослинного покриву і ландшафтів в цілому.

Другий, давньо-ранньослов'янський, пов'язаний з поширенням слов'янської ойкумени на підгір'я у X – XII ст. (необхідність видобування солі з численних джерел, що містять ропу, в ур. Солонець, Славець, Мигове, Стара Красношора, Красноільськ) [12, 17] і супроводжувався вирубкамі лісу довкола на потреби виварювання. З середини XIII ст. після монголо-татарської навали відбулась міграція частини населення з рівнин у низькогір'я по долинах основних річок (Черемош, Сірет, Сучава), що змусило докорінно змінити тип господарювання і перейти на скотарство, не втрачаючи торговельних зв'язків з аграрними районами пониззя. Тривалий час – аж до XVIII ст. - дефіцит борошна і основних харчів стримував зростання населення у гірських районах, тим самим попереджаючи деградацію лісового покриву.

Третій, пізньосередньовічний етап, припадає на XV-XVIII століття, коли з підпорядкуванням Буковинських Карпат у XIV ст. Молдовському князівству і розвитком феодалних відносин тут відбувалась внутрішня колонізація вихідцями з рівнинних та передгірних районів Галичини й Буковини з встановленням притаманного типу лісового тваринницько-землеробського у підгір'ї та тваринницько-пасовищного господарства в горах, що вимагало великих земельних просторів [14]. При цьому прикордонна з Польщею смуга Причеремошшя заселялась інтенсивніше за рахунок втеч населення з Галичини, хоча і тут щільність населення була мізерною. Ймовірно до цього часу припадає поява другої хвилі волоських топонімів (оронімів та гідронімів, зокрема Сарати й Перкалабу у витоках Білого Черемошу). Так само колонізація просувалась вверх долиною р.Сучава. Освоєння гірських регіонів відбувалось осередково: під пасовища використовувались незначні за площею ділянки природних середньогірних лук. В підгір'ях практикувалось вільне осіннє випасання свиней та худоби в дубових та букових лісонасадженнях. Лісокористування здійснювалось в межах необхідних потреб населення кожного села - «ватри» і ніким не контролювалось. Звичайною була практика утримання і вільного випасання худоби в лісах, використання поряд з сіном листя молодих дерев в якості кормів у зимову пору року. Від надмірної пасквальної дигресії лісів рятували незначна щільність населення та екстенсивний характер тваринництва.

Полонини - штучні природно-антропогенні комплекси, формувались як за рахунок розширення площ існуючих природних лук, так і за рахунок вирубування лісів. В історичних джерелах полонини вперше згадуються в XVI ст., а в другій половині XVII - середині XVIII ст. полонинське життя, принаймні у сусідній Галичині, розвивалось досить

жваво [3]. В Буковині - найглухішому регіоні Карпат цей процес запізнювався, а кліматичні умови прохолодної і вологої субфази «циклу Шнітнікова» (або малого льодовикового періоду у Європі) [7, 10] сприяли швидкому відновленню корінних лісостанів. З цих причин навіть в місцях заселення ландшафти були лише модифіковані. На час прилучення Буковини до Австрії в 1775 році гірські райони залишались важко прохідними, лісистими і малолюдними, що неодноразово відмічалось тодішніми свідками [16, 18]. Отже, фінал цього етапу можна повноправно вважати за вихідну точку відліку початку активної антропогенізації гірської Буковини і виникнення низки наступних екологічних проблем [8, 9, 10].

Четвертий етап розпочинається з часу включення Буковини до складу потужної на той час європейської держави – Австрії, що гарантувало політичну стабільність, швидке зростання чисельності населення й, відповідно, темпи економічного росту. Більшість лісів передається у відання Релігійного православного фонду Буковини, який і здійснював постійне їх використання. В Карпатах основним видом економічної діяльності стає лісове господарство як таке. З прокладання залізниць Буковина перетворюється на одного з важливих експортерів лісу, зросли об'єми лісосплаву річками Черемош-Прут в Бесарабську губернію Росії. З початку XIX століття відбувається не лише швидке зростання існуючих до цього більш-менш компактних сіл, але й поширення полонини - хуторського заселення у зоні зовнішнього та внутрішнього (Путильського) низькогір'я, суміжних ділянок середньогір'їв. Особливо прискорена антропогенізація (зnelіснення) розпочалась з 1875 року після прийняття австрійським урядом рішення про розширення площ гірських пасовищ-полонин, що супроводжувалось посиленням вирубки лісів, особливо біля верхньої висотної межі їх поширення. Проте і за цих умов в басейні Сірету, на відміну від Черемошу та Сучави, довгий час зберігались корінні лісостани і лісистість в цілому. Ця успадкованість збереглась й до наших днів.

Наприкінці XIX століття в загальних рисах визначилась структура угідь і їх адміністративно-господарських меж, яка вже не зазнавала суттєвих змін у складі наступних державних утворень (Румунії, СРСР, України). Саме з цього часу можна вважати, що в Буковинських Карпатах і суміжжі сформувались пейзажно-естетичні особливості так званого «етнічного Гуцульського ландшафту» - мальовниче мозаїчне чергування лісових та полонинно-пасовищних угідь різних стадій сукцесії з характерним переважно дисперсно-хуторським типом розселення.

На цьому етапі процес антропогенізації набув якісних відмінностей. Збільшення пасовищ і луків до 40% всієї території призвело до поширення трав'яного рослинного покриву, відповідно різкої активізації дернового процесу на бурих гірсько-лісових ґрунтах, перезволоження і оглеснення, водної ерозії та інших негативних геодинамічних процесів. У радянські часи набула поширення й рекреаційна дигресія лучно-лісових екосистем, спричинена всезростаючою транспортною доступністю та нерегульованим потоком рекреантів. Відповідно до ступеня лісистої зменшились водо регулюючі властивості геосистем, що провокує посилення піків річкового стоку до набуття ними катастрофічних параметрів.

Сутність нинішньої антропогенної змінності, отже і причина багатьох екологічних проблем, полягає у невідповідності сучасного лісостану і структури угідь корінним (інваріантним) ландшафтним комплексам, що існували тут до початку суцільних рубок й активного освоєння регіону. Проте гіпотетичні наміри відновити ступінь первинної лісистої та породного складу неодмінно суперечитиме декларованим засадам збалансованого (неправильно – сталого) розвитку соціоприродної цілісності, оскільки це призведе до занепаду усталеної економіки і без того депресивних гірських районів Буковини.

Нині можна констатувати ознаки переходу до п'ятого етапу – оптимізації природокористування і стабілізації ландшафтів відповідно до загальноєвропейської практики, що в українських умовах набуває дещо суперечливих форм. Так, з ряду соціально-економічних причин протягом останніх 50 років відбувається різке зменшення чисельності населення у віддалених від «цивілізації» регіонах Путильщини, а в останні 20 років – й занепад дорожньої інфраструктури. Це відбивається на зменшенні господарської активності в її «інтенсивних» галузях, що призводить до швидкої ренатуралізації рослинного покриву через відповідні сукцесійні ряди, отже і ландшафтів до інваріантного стану. Позитивним чинником є збільшення природоохоронних територій (національні природні парки «Вижницький», «Путильський», зоологічний заказник «Зубровиця», десятки інших заповідних об'єктів), отже адекватне зменшення інтенсивного антропогенного «тиску».

Список літератури

1. Воропай Л.І., Коржик В.П. Опыт составления карт использования природных ресурсов Северной Буковины в различные исторические эпохи // Комплексное и тематическое картографирование Украинской ССР. – Киев: Наукова думка, 1974. – С.191-194.
2. Воропай Л.І. Досвід проведення історико-географічних досліджень // Фізична географія і геоморфологія. №15. – К.: Вища школа, 1976. – С.15-21.
3. Грабовецький В.П. Гуцульщина XIII-XIX століть. – Львів: Вища школа, 1982. – 151с.
4. Кантемир Д. Описание Молдавии. - Изд-во “Карта молдовеняскэ”, Кишинев, 1973. - 221с.
5. Ковальчук І.П. Сучасна українська історична географія: структура, методи досліджень / Історична географія: початок ХХІ сторіччя. Збірник праць. Вінниця: Теза, 2007. – С.19-28.
6. Коржик В.П. Поширення селитебних геокомплексів Чернівецької області // Фізична географія та геоморфологія, Вип.15. – Київ: Вища школа, 1975. – С.35-41.
7. Коржик В.П. Антропогенные изменения ландшафтов Северной Буковины и актуальные задачи рационального природопользования. - Научн. доклад к защите дисс. по совокупн. опубл. работ на соискан. учен. степени канд. географ. наук. - К., 1992. - 24с
8. Коржик В.П. Точка «О» в историко-географических исследованиях // «Проблеми постнекласичних методологій в природничо-географічних науках». - К., 1994. – С.48-50.
9. Коржик В.П. Антропогенная среда: историко-географические аспекты. – В сб. «Природопользование в условиях дифференцированного антропогенного воздействия. – Minsk – Sosnowiec, 2000. - С.7 – 11.
10. Коржик В.П. Екологічні аспекти історико-географічного процесу // Наукові записки Вінницького держ. педагог. ун-ту. Серія: Географія, Вип.1. – Вінниця, 2002. – С.33-37.
11. Коржик В.П. Інформаційні системи і методи історико-ландшафтних досліджень / Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Збірник наук. праць. Вип. 459: географія – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С.39-43.
12. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII - X ст. - Чернівці, «Рута», 1997. - 143с.
13. Пашенко В. Різноманітність та історичні трансформації ландшафтів. - В зб. Ландшафти і сучасність. - Київ-Вінниця. – В.: «Гіпаніс», 2000. – С. 57-62.
14. Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII - XV вв. - Кишинев: Штиинца, 1979. – 160с.
15. Романчук С., Щур Ю., Дмитрук О. Історико-ландшафтний аналіз традиційного природокористування в Україні // Ойкумена, 1993, №3 - С.18-30.
16. Сплени фон, Габріель. Опис Буковини. - Чернівці, “Рута”, 1995. - 110с.
17. Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.
18. Fischer E. Die Bukowina. - Czernowitz, 1899.

Коржик В. Етапи антропогенізації регіона Буковинських Карпат: фактори, закономірності, регіональні особливості, результати. В історико-географічному процесі на території Буковинських Карпат на основі аналізу багатьох інформаційних систем і реальних ландшафтних наслідків автор виділяє 4 етапи антропогенізації природної середовища. В отличие от равнинных регионов активное освоение и преобразование ландшафтов тут началось лишь с конца XVIII столетия. Нынешняя структура природно-антропогенных ландшафтов сформировалась в конце XIX ст., но в этом последнем четвертом этапе глубина изменений и соответствующих экологических последствий

являются наиболее существенными. Основной фактор изменений – трансформация растительного покрова и увеличение численности населения. Сейчас констатируются признаки перехода к пятому этапу - оптимизации природоиспользования и стабилизации ландшафтов соответственно общеевропейской практике.

Ключевые слова: Буковинские Карпаты, этапы антропогенизации, ландшафтная структура.

Korzhyk V. Anthropogenization stages of Bukovynian Carpathians: the factors, laws, regional features, results. In historical-geographical process in territory of Bukovynian Carpathians on the basis of the analysis of many information systems and real landscape consequences the author allocates 4 stages of anthropogenization of environment. As against of lowlands a regions of active development and the transformation of landscapes began here only from the end of XVIII century. The present structure of nature-anthropogenous landscapes was generated in the end of XIX century, but in it last fourth stage the depth of changes and appropriate ecological consequences is most essential. A main factor of changes - transformation of a vegetative cover and increase of a population. The attributes of transition to the fifth stage - optimization of nature use and stabilization of landscapes according to the all-European practice are now ascertained.

Key words: Bukovynian Carpathians, stages of anthropogenization, landscapes structure.